

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ

—ਰਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਜੈਨ

—ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਦਾਸ ਜੈਨ

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖਿੱਚਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੈਨ ਰਾਜਿਆਂ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਖਾਸ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਬਸਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ, ਕੋਣਿਕ, ਚੰਦਰਗੁਪਤ, ਬਿਦੂਸਾਰ, ਕੋਣਾਲ, ਸੰਪਰਪਤਿ, ਖਾਰਵੇਲ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਪਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵਧਨ-ਫੁਲਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦਿਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਚਾਰੀਆ, ਉਪਾਧਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੈਨ ਪੁਰਾਤਤਵ ਦੇ ਮੰਦਰ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਭੰਡਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਅਤੇ ਅਚਾਰੀਆ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਛੁਟ ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਕੰਨੜ, ਤੇਲਗੂ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼, ਕੰਨੜ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਜੈਨ ਅਚਾਰੀਆ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਵਤਾਰ (ਤੀਰਥੰਕਰ) ਜ਼ਰੂਰ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਦਾ ਭਰਤ ਖੇਤਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਵਿੱਲਾ ਪੈਣ ਤੇ 24 ਤੀਰਥੰਕਰ (ਧਰਮ ਸੰਸਥਾਪਕ) ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਯੁਗ ਦੀ ਕੜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਭਗਵਾਨ ਰਿਸ਼ਭ ਦੇਵ ਸਨ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ।

ਸਾਡਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਸਬੰਧੀ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਅਤੇ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਮੁਖ ਅੰਤਰ, ਮਹਾਵੀਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਮੁਖ ਜੈਨ, ਅਜੈਨ ਸਾਹਿਤ, ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ

ਜੈਨ ਧਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਤੀਰਥ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਥਾਵਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜੰਗਮ। ਸਥਾਵਰ ਤੀਰਥ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ 5 ਕਲਿਆਨਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਜੰਗਮ ਤੀਰਥ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ (1) ਸਾਧੂ ਸਾਧਵੀ ਧਰਮ (2) ਸ਼੍ਰਾਵਕ (ਉਪਾਸਕ), ਸ਼੍ਰਾਵਿਕਾ (ਉਪਾਸਿਕਾ) ਧਰਮ। ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਰਮ ਤੀਰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਭ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਜਦ ਇਹੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਢਿਲੇ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਰਤ ਖੰਡ ਵਿਚ 24 ਤੀਰਥੰਕਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਹਾ ਵਿਦੇਹ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 20 ਤੀਰਥੰਕਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਰਤ ਆਦਿ ਸਭ ਮਹਾਵਿਦੇਹ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ 10 ਤੀਰਥੰਕਰ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਖੇਤਰ ਇਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦੋ ਤੀਰਥੰਕਰ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਘੁਮਦੇ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਤੀਰਥੰਕਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਸਰ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਬੁਧ ਧਰਮ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਪਹਿਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਭਗਵਾਨ ਰਿਸ਼ਭ ਦੇਵ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਤੀਰਥੰਕਰ—

ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਅਧਰਮ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ, ਤੀਰਥੰਕਰ ਗੋਤਰ ਦੀਆਂ 16 ਜਾਂ 20 ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੀਰਥੰਕਰ ਗੋਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੀਰਥੰਕਰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗਿਆਨ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਜਨਮ,

ਸਾਡਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਸਬੰਧੀ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਅਤੇ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਮੁਖ ਅੰਤਰ, ਮਹਾਵੀਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਮੁਖ ਜੈਨ, ਅਜੈਨ ਸਾਹਿਤ, ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ

ਜੈਨ ਧਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਤੀਰਥ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਥਾਵਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜੰਗਮ। ਸਥਾਵਰ ਤੀਰਥ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ 5 ਕਲਿਆਨਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਜੰਗਮ ਤੀਰਥ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ (1) ਸਾਧੂ ਸਾਧਵੀ ਧਰਮ (2) ਸ਼੍ਰਾਵਕ (ਉਪਾਸਕ), ਸ਼੍ਰਾਵਿਕਾ (ਉਪਾਸਿਕਾ) ਧਰਮ। ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਰਮ ਤੀਰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਭ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਜਦ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਢਿਲੇ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਰਤ ਖੰਡ ਵਿਚ 24 ਤੀਰਥੰਕਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਹਾ ਵਿਦੇਹ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 20 ਤੀਰਥੰਕਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਰਤ ਆਦਿ ਸਭ ਮਹਾਵਿਦੇਹ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ 10 ਤੀਰਥੰਕਰ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਖੇਤਰ ਇਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦੋ ਤੀਰਥੰਕਰ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਘੁਮਦੇ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਤੀਰਥੰਕਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਸਰ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਬੁਧ ਧਰਮ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਪਹਿਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਭਗਵਾਨ ਰਿਸ਼ਭ ਦੇਵ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਤੀਰਥੰਕਰ—

ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਅਧਰਮ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ, ਤੀਰਥੰਕਰ ਗੋਤਰ ਦੀਆਂ 16 ਜਾਂ 20 ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੀਰਥੰਕਰ ਗੋਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੀਰਥੰਕਰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗਿਆਨ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਜਨਮ,

ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤਰਾਂ ਬੁਧ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ 24 ਬੁਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਬੁਧ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਉਪਰ ਪਿਆ ਹੈ।

ਜੈਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ਾਂਸਵਤ ਹੈ। ਬੁਧ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਆਈ ਹੈ।

ਜੈਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਆਤਮਾਵਾਦ, ਜੀਵ-ਅਜੀਵ, ਪਾਪ, ਪੁੰਨ, ਸੰਵਰ ਨਿਰਜਰਾ, ਆਸਰਵ, ਬੰਧ, ਮੋਕਸ਼, ਛੇ ਲੇਸਿਆ ਕਰਮਵਾਦ ਅਨੇਕਾਂਤ ਵਾਦ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਜੈਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਅਰਧ ਮਾਗਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੇਲੇ ਗਣਧਰ ਸੂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੁਨੇਹਰੀ ਤੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਸਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਜੇਹੇ ਗਣਤੰਤਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਜੰਗਲ ਦਾ ਰਾਹ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਜੰਜਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। 30 ਸਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ 72 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅੰਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਵਾਨ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੰਤਾਂ ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਿਖਿਆ ਜਾਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੀਵਨ ਚਾਰਿਤਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਾਰਟ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਵਾਂਗੇ।

ਨਾਂ ਪੁਸਤਕ	ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ	ਭਾਸ਼ਾ	ਸਮਾਂ
1. ਅਚਾਰੰਗ ਸੂਤਰ	ਭਗਵਾਨ ਸੁਧਰਮਾ ਸਵਾਮੀ	ਅਰਧ ਮਾਗਧੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ	5-6 ਸਦੀ ਈ, ਪੂ.
2. ਅਚਾਰੰਗ ਸੂਤਰ ਦਾ ਦਿਵਿਤਾ ਸਕੰਧ	ਉਗੀ	ਉਗੀ	ਉਗੀ

ਨਾਂ ਪੁਸਤਕ	ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਭਾਸ਼ਾ	ਸਮਾਂ
3. ਸੂਤਰ ਕ੍ਰਿਤਾਂਗ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
4. ਸਥਾਨਾਂਗ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
5. ਸਮਵਾਯਾਂਗ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
6. ਭਗਵਤੀ ਸੂਤਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
7. ਗਿਆਤਾ ਧਰਮ ਕਥਾਂਗ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
8. ਉਪਾਸਕ ਦਸਾਂਗ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
9. ਅੰਤਕ੍ਰਿਤਦਸ਼ਾ	ਸੁਧਰਮਾ ਸਵਾਮੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
10. ਅਣੂਤਰੋ ਉਪਾਤੀਕ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
11. ਵਿਪਾਕ ਸੂਤਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
12. ਔਪਪਾਤਕ ਸੂਤਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
13. ਨਿਰਵਾਲੀਆ ਸੂਤਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
14. ਰਾਯਪ੍ਰਸੰਨਿਆ ਸੂਤਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
15. ਕਲਪਾਵੰਤ ਸਿਕਾ ਸੂਤਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
16. ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਸੂਤਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
17. ਸ੍ਰੀ ਉਤਰਾਧਿਅੰਨ ਸੂਤਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
18. ਨੰਦੀ ਸੂਤਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
19. ਦਸ਼ਾਸ਼ਰੁਤ ਸਕੰਧ	ਭਗਵਾਨ ਸੁਧਰਮਾ	ਉਹੀ	ਉਹੀ

ਉਪਰੋਕਤ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਣਧਰ ਸੁਧਰਮਾ ਸਵਾਮੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਮੰਖੇਪ ਵਰਨਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੋਲਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਰਚਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਅਚਾਰਿਆ ਭੱਦਰਵਾਹੁ (ਪਹਿਲੇ) ਰਾਹੀਂ ਰਚੇ ਕਲਪ ਸੂਤਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

ਨਿਰਯੁਕਤੀ ਸਾਹਿਤ

ਇਸਤੋਂ ਵਾਅਦ ਨਿਰਯੁਕਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਪ-ਰੋਕਤ ਆਗਮ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਰਯੁਕਤੀ ਕਾਰ ਅਚਾਰਿਆ ਭਦਰਵਾਹੁ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿਕਰਮ ਸੰਮਤ 500-600 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ । ਆਵਸ਼ਯਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਆਵਸ਼ਯਕ ਨਿਰ-ਯੁਕਤੀ ਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ 27 ਜਨਮਾਂ, ਸੁਪਨੇ, ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ, ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਘੁਮਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ । ਇਸਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਇੰਦਰਭੂਤੀ ਆਦਿ 11 ਗਣਧਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਭੇਟ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਨਿਰਯੁਕਤੀ ਉਪਰ 14 ਸ਼ਤਾਵਦੀ ਤਕ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਅਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਅਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਨਾਂ

ਲੇਖਕ

22. ਮਲੇਗਿਰੀ ਵਿਰਤੀ	ਅਚਾਰਿਆ ਮਲੇਗਿਰੀ
23. ਹਰੀ ਭਦਰ ਵਿਰਤੀ	ਅਚਾਰਿਆ ਹਰੀਭਦਰ ਸੂਰੀ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ
24. ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਆਖਿਆ	ਮਲਧਾਰੀ ਅਚਾਰਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਹੇਮ ਚੰਦ ਜੀ ਮ.
25. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਆਵਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਯ	ਜਿਨਚੰਦਰ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ
26. ਟੀਕਾ	ਮਲਧਾਰੀ ਅਚਾਰਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਮ.
27. ਆਵਸ਼ਕ ਨਿਰਯੁਕਤੀ ਦੀਪਿਕਾ	ਵਿਜੇਦਾਨ ਸੂਰੀ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ
28. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਆਵਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਯ ਵਿਵਰਨ ਕੋਟਾ ਅਚਾਰਿਆ ਜੀ	
29. ਚੂਰਣੀ	ਜਿਨਦਾਸ ਗਣਿ ਮਹਿਤਰ
30. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਆਵਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਯ	ਜਿਨਚੰਦਰ ਜੀ
31. ਸਵੋਪਗਿਆ ਵਿਰਤੀ	

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਵੀਰ ਜੀਵਨ ਚਾਰਿਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨਾਲ ਆਇਆ ਹੈ ।

ਚੂਰਣੀ ਸਾਹਿਤ

ਚੂਰਣੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਹੈ । ਆਵਸ਼ਕ ਚੂਰਣੀ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਤੱਪਸਿਆ ਕਾਲ ਅਤੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਰਨਣ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ

ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਸਮਾਂ
32 ਚਉਪਨ ਮਹਾਪੁਰਿਸ ਚਰਿਅਮ	ਸ਼ੀਲਾਕਅਚਾਰਿਆ	ਵਿਕਰਮ ਸੰਬਤ 868
33 ਮਹਾਵੀਰ ਚਰਿਅੋ	ਨੈਮੀਚੰਦ ਸੂਰੀ	.. 1141
34 ਮਹਾਵੀਰ ਚਰਿਅੋ	ਗੁਣਚੰਦਰ ਸੂਰੀ	.. 1139
35 ਤਿਲੋਏ ਪਣਤੀ		

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ

ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਸਮਾਂ
36. ਤਰੇਸ਼ਟ ਸੁਲਾਕਾ ਪੁਰਸ਼ ਚਾਰਿਤਰ	ਕਲਿਕਾਲ ਸਰਵੰਗ ਅਚਾਰਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਹੇਮ ਚੰਦ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ	ਵਿਕਰਮ ਸੰਬਤ 1126-1129
37. ਲਘੁ ਤਰੇਸ਼ਟ ਸੁਲਾਕਾ ਪੁਰਸ਼ ਚਾਰਿਤਰ	ਸ਼ੋਮ ਪ੍ਰਭਾ ਅਚਾਰਿਆ	
38. ਲਘੁ ਤਰੇਸ਼ਟ ਸੁਲਾਕਾ ਪੁਰਸ਼ ਚਾਰਿਤਰ	ਮਹਾਮਹਿਮ ਉਪਾਧਿਆ ਮੇਘ ਵਿਜੇ ਗਣੀ	
39. ਤਰੇਸ਼ਟ ਸਮਰਿਤੀ ਸਾਸਤਰ	ਪੰਡਤ ਆਸ਼ਾਧਰ	ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ
40. ਮਹਾਪੁਰਾਣ ਚਰਿਤ	ਮੇਰਤੂੰਗ	
41. ਪੁਰਾਣ ਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ	ਅਗਿਆਤ	ਅਗਿਆਤ
42. ਰਾਏਮਲ ਅਭੋਦਿਆ	ਪਦਮਸੁੰਦਰ	1615
43. ਚਤੁਰਵਿਸ਼ਤੀ ਜਿਨਚਰਿਤਰ	ਅਮਰਚੰਦ	
44. ਵੀਰੋਦਯਕਾਵਯ	ਮੁਨੀ ਗਿਆਨ ਸਾਗਰ	20 ਸਦੀ
45. ਉਤਰਪੁਰਾਣ	ਅਚਾਰਿਆ ਗੁਣਭਦਰ	
46. ਵਰਧਮਾਨ ਚਰਿਤਮ	ਮਹਾਕਵਿ ਅਸਗ	ਸਨ 910
47. ਵੀਰ ਵਰਧਮਾਨ ਚਰਿਤ	ਭਟਾਰਕ ਸਕਲਕੀਰਤੀ	15 ਸਦੀ

ਅਪਭਰੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ

ਅਪਭਰੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਜੋਕੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਦਾ ਜੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੈਨ ਅਚਾਰਿਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਅਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਸਮਾਂ	ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ
48. ਤ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮਹਾਪੁਰੀਸ਼ ਗੁਣਾ ਅਲੰਕਾਰ ਮਹਾਪੁਰਾਣ	ਵਿਕਰਮ 9-10 ਸਦੀ	ਅਚਾਰਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ਪਮਿਤਰ
49. ਵਡਮਾਣ ਕਹਾ	ਵਿਕਰਮ ਸੰਬਤ 1545	ਜੈ ਮਿਤਰ
50. ਵਡਮਾਣ ਕਹਾ	ਵਿਕਰਮ ਸੰਬਤ 1512	ਅਭੈ ਦੇਵ ਸੂਰੀ
51. ਮਹਾਵੀਰ ਚਰਿਤ		ਪ੍ਰਸ਼ਪਦੰਤ

52. ਮਹਾਵੀਰ ਚਰਿਤ		ਮਹਾਕਵਿ ਰਈਧੂ
53. ਵਡਮਾਣ ਕਹਾ	ਸ : 1512	ਕਵਿ ਨਰਸੈਣ
54. ਵਡਮਾਣ ਚਰਿਤ		ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਕਵਿ

ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਸਾਹਿਤ

ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਸਮਾਂ	ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ
55. ਮਹਾਵੀਰ ਰਾਸ		ਕਵਿ ਕੁਮਦ ਚੰਦਰ
56. ਵਰਧਮਾਨ ਪੁਰਾਣ		ਕਵਿ ਨਵਲਸਾਰ
57. ਮਹਾਵੀਰ ਨੌ ਰਾਸ	ਸੰਵਤ 1609	ਪਦਮ ਕਵਿ
58. ਵਰਧਮਾਨ ਰਾਸ	ਸੰਵਤ 1665	ਵਰਧਮਾਨ ਕਵਿ
59. ਵਰਧਮਾਨ ਪੁਰਾਣ	ਸੰਵਤ 1691	ਨਵਲ ਰਾਏ
60. ਵਰਧਮਾਨ ਚਰਿਤ		ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ
61. ਵਰਧਮਾਨ ਸੁਚਨੀਕਾ		ਕਵਿ ਬੁਧਜਨ
62. ਮਹਾਵੀਰ ਪੁਰਾਣ		ਮਨੁਮੁਖ ਸਾਗਰ
63. ਮਹਾਵੀਰ ਰੀ ਬਿਨਤੀ		ਭਟਾਰਕ ਸੁਭਚੰਦਰ
64. ਮਹਾਵੀਰ ਛੰਦ		ਭਟਾਰਕ ਸੁਭਚੰਦਰ

ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਕਵਿਆਂ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਚਾਰਿਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭਰੰਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਾਰਿਤਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਂਜ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਜੀਵਨ ਚਾਰਿਤਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ 25ਵੇਂ ਨਿਰਵਾਨ ਮਹੋਤਸਵ ਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਾਰਿਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਫਰ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਹੁਣ ਤੱਕ ਛਪੇ ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜੀਵਨ ਚਾਰਿਤਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਲੜੀ ਨੰ	ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ	ਭਾਸ਼ਾ	ਸਮਾਂ
1.	ਸ਼੍ਰੀ ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਚਰਿਤ੍ਰ	ਵਕੀਲ ਨੰਦ ਲਾਲ ਲਲੂ ਭਾਈ	ਗੁਜਰਾਤੀ	ਵਿਕਰਮੀ ਸਬਤ 1925
2.	ਮਹਾਵੀਰ ਕਥਾ	ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ ਜੀਵਾ ਕਾਈ ਪਟੇਲ	ਗੁਜਰਾਤੀ	1941
3.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਚੰਦਰ ਰਾਜ ਭੰਡਾਰੀ	ਹਿੰਦੀ	1941
4.	ਸ਼੍ਰੀ ਮਹਾਵੀਰ ਚਾਰਿਤਰ	ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਸ਼ਚੰਦਰ ਮੁਨੀ	ਗੁਜਰਾਤੀ	1929
5.	ਸ਼੍ਰੀ ਵਰਧਮਾਨ ਚਾਰਿਤਰ	ਮੁਨੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਚੰਦਰ	ਹਿੰਦੀ	—
6.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਕਾ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ	ਮੁਨੀ ਸ਼੍ਰੀ ਚੌਥ ਮਲ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ	ਹਿੰਦੀ	—
7.	ਸ਼੍ਰਮਣ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਗਣੀ ਕਲਿਆਣ ਵਿਜੇ	ਹਿੰਦੀ	—
8.	ਤੀਰਥੰਕਰ ਵਰਧਮਾਨ	ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦ ਰਾਮਪੁਰੀਆ	ਹਿੰਦੀ	—
9.	ਤੀਰਥੰਕਰ ਮਹਾਵੀਰ ਭਾਗ 1-2	ਅਚਾਰਿਆ ਵਿਜੇਂਦਰ ਸੂਰੀ	ਹਿੰਦੀ	—
10.	ਆਗਮ ਅੰਤਰ ਤਰਿਪਿਟਕ ਏਕ ਅਣੁਸ਼ੀਲਣ (12)	ਡਾ: ਮੁਨੀ ਨਗਰਾਜ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
11.	ਜੈਨ ਧਰਮ ਕਾ ਮੌਲਿਕ ਇਤਿਹਾਸ	ਅਚਾਰਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਹਸਤੀ ਮਲ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
12.	ਸਨਮਤਿ ਮਹਾਵੀਰ	ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਰੇਸ਼ ਮੁਨੀ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
13.	ਮਹਾਵੀਰ ਸਿਧਾਂਤ ਅੰਤਰ ਉਪਦੇਸ਼	ਉਪਾਧਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮਰ ਮੁਨੀ	ਹਿੰਦੀ	—
14.	ਵਿਸ਼ਵ ਜਯੋਤੀ ਮਹਾਵੀਰ	ਉਗੀ	ਉਗੀ	—
15.	ਚਾਰ ਤੀਰਥੰਕਰ	ਪੰਡਤ ਸੁਖਲਾਲ ਸੰਘਵੀ	ਹਿੰਦੀ	—
16.	ਮਹਾਵੀਰ ਬਾਣੀ	ਪੰ: ਵੇਚਰਦਾਸ ਦੋਸ਼ੀ	ਹਿੰਦੀ	—
17.	ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਕੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਤੀਰਥੰਕਰ ਵਰਧਮਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਡਾ: ਨੇਮੀ ਚੰਦਰ ਜੈਨ	ਹਿੰਦੀ	—
18.	ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹਾਵੀਰ	ਅਚਾਰਿਆ ਬੁਧੀ ਸਾਗਰ	ਹਿੰਦੀ	—
19.	ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਤਲ	ਸਵਾਮੀ ਸਤਿਆ ਦੇਵ	ਹਿੰਦੀ	—
20.	ਮਹਾਵੀਰ ਮੇਰੀ ਦਰਿਸ਼ਟੀ ਮੇਂ	ਅਚਾਰਿਆ ਰਜਨੀਸ਼	ਹਿੰਦੀ	—

21. ਮਹਾਵੀਰ ਪਰਿਚੇ ਔਰ ਬਾਣੀ	ਅਚਾਰਿਆ ਰਜਨੀਸ਼	ਹਿੰਦੀ	—
22. ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਸ਼੍ਰੀ ਕਾਮਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
23. ਨਿਰਗ੍ਰੰਥ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਸ਼੍ਰੀ ਜੈ ਭਿਕਸ਼ੂ	ਗੁਜਰਾਤੀ	—
24. ਯੁਗਪੁਰਸ਼ ਮਹਾਵੀਰ	ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼ਰਦ ਕੁਮਾਰ	ਹਿੰਦੀ	—
25. ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਡਾ: ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਜੈਨ	ਹਿੰਦੀ	—
26. ਜਗਦ ਉਧਾਰਕ ਭਗਵਾਨ	ਅੰਭੈਲਾਲ ਨਾਰਾਯਣ ਜੋਸ਼ੀ	ਹਿੰਦੀ	—
27. ਕੁੰਡਲ ਪੁਰ ਕੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ	ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰਮਾ	ਹਿੰਦੀ	—
28. ਲਘੁ ਮਹਾਵੀਰ ਕਾ ਜੀਵਨ
ਚਾਰਿਤਰ	ਮੁਨੀ ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਬਾਲਾਲ ਜੀ	ਗੁਜਰਾਤੀ	—
29. ਸ਼੍ਰਮਣ ਮਹਾਵੀਰ	ਯੁਵਾ ਅਚਾਰਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਨੱਥ
ਮਲ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ	ਹਿੰਦੀ	—
30. ਵਰਧਮਾਨ (ਮਹਾਕਾਵ)	ਅਣੂਪਕਵਿ	ਹਿੰਦੀ	—
31. ਵੀਰਾਯਾਣ (ਮਹਾਕਾਵ)			
32. ਗਿਆਤ ਪੁਤਰ ਸ਼੍ਰਮਣ ਭਗਵਾਨ
ਮਹਾਵੀਰ	ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੀਰਾਲਾਲ
ਕਪਾੜਿਆ	ਗੁਜਰਾਤੀ	—
33. ਤ੍ਰਿਸ਼ਲਾ ਨੰਦਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਰਤਿਲਾਲ ਮਫਾ ਭਾਈ	ਗੁਜਰਾਤੀ	—
34. ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼੍ਰਮਣ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ
ਕਾ ਜੀਵਨ	ਮੁਨੀਸ਼ੀ ਮਹਾ ਭਦਰ ਕਰ
ਵਿਜੈ	—	—
35. ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਸ਼੍ਰੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਚਾਵਲਾ	ਉਰਦੂ	—
36. ਸ਼੍ਰਮਣ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ
(1-8)	ਸ਼੍ਰੀ ਰਤਨ ਵਿਜੈ ਜੀ
ਮਹਾਜਾਜ	ਅੰਗਰੇਜੀ	—
37. ਜੈਨ ਆਗਮ	ਡਾ: ਹਰਮਨ ਜੋਕੋਸੀ	ਅੰਗਰੇਜੀ	—
38. ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਮੁਨੀ ਸ਼੍ਰੀ ਚੌਥਮਲ ਜੀ ਮ.	ਅੰਗਰੇਜੀ	—
39. ਜੈਨ ਧਰਮ	ਅਚਾਰਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਸ਼ੀਲ
ਕੁਮਾਰ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ	ਹਿੰਦੀ	—
40. ਪੰਚ ਕਲਿਆਣਕ	ਸ਼੍ਰੀ ਮਨੋਹਰ ਮੁਨੀ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ
ਮੁਨੀ ਨੇਮਚੰਦ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ
ਉਪਾਧਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਫੂਲ ਚੰਦ ਜੀ
ਤਿਲਕਧਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ
ਮੁਲਖਰਾਜ ਜੈਨ	ਹਿੰਦੀ	—
41. ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਜੈਨ 'ਅੰਸੂ'	ਹਿੰਦੀ	—

42.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਅਚਾਰਿਆ ਸ੍ਰੀ ਤੁਲਸੀ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
43.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਕਹਾ	ਅਚਾਰਿਆ ਸ੍ਰੀ ਤੁਲਸੀ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
44.	ਮਹਾਵੀਰ ਕੀ ਸਾਧਨਾ ਕਾ
ਰਹਸਯ	ਯਵਾ ਅਚਾਰਿਆ ਸ੍ਰੀ ਨੱਥ
ਮਲ ਜੀ ਮ:	ਹਿੰਦੀ	—
45.	ਮਹਾਵੀਰ ਕਿਆ ਬੇ	ਯੁਵਾ ਅਚਾ: ਸ੍ਰੀ ਨੱਥਮਲ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
46.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ	ਯੁਵਾ ਅ: ਸ੍ਰੀ ਨੱਥਮਲ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
47.	ਵਿਜਡਿਮ ਆਫ ਲਾਰਡ	ਉਹੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	—
48.	ਮਹਾਵੀਰ ਕੀ ਸਿਖਿਆਏ ਔਰ
ਮੇਰੀ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ	ਮੁਨਿ ਛੱਤਰ ਮਲ ਜੀ ਮ:	ਹਿੰਦੀ	—
49.	ਲਾਰਡ ਮਹਾਵੀਰ ਲਾਈਫ
ਐਂਡ ਟੀਚਿੰਗ	ਮੁਨੀ ਦੁਲਹਰਾਜ ਜੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	—
50.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਕੀ
ਅਹਿੰਸਾ ਦਰਸ਼ਨ	ਸਾਧਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਸ੍ਰੀ	ਹਿੰਦੀ	—
51.	ਮਹਾਵੀਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ	ਸਾਧਵੀ ਕਣਕ ਸ੍ਰੀ	ਹਿੰਦੀ	—
52.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਡਾ: ਗੋਕੁਲ ਚੰਦ ਜੈਨ	ਹਿੰਦੀ	—
53.	ਚੌਵਿਸ਼ ਤੀਰਥੰਕਰ	ਡਾ: ਗੋਕੁਲ ਚੰਦ ਜੈਨ	ਹਿੰਦੀ	—
55.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਔਰ
ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ	ਸ੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਮੁਨੀ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
55.	ਜਿਨ ਬਾਣੀ	ਅਚਾਰਿਆ ਰਜਨੀਸ਼ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
56.	ਜਿਨ ਸੂਤਰ	ਅਚਾਰਿਆ ਰਜਨੀਸ਼ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
57.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਅਚਾਰਿਆ ਸ੍ਰੀ ਤੁਲਸੀ ਜੀ	ਹਿੰਦੀ	—
58.	ਅਣੁਤਰ ਯੋਗੀ
(ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ) (1-3)	ਸ੍ਰੀ ਵੀਰੇਂਦਰ ਕੁਮਾਰ ਜੈਨ	ਹਿੰਦੀ	—
59.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਸ੍ਰੀ ਮਧੁਕਰ ਮੁਨੀ ਜੀ ਮ:
ਉਪਾਧਿਆਏ ਅਮਰ ਮੁਨੀ ਜੀ
ਸ਼੍ਰੀਚੰਦ ਸੁਰਾਣਾ ਸਸਰ	ਹਿੰਦੀ	—
60.	ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ	ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਵਰਮਾ	ਹਿੰਦੀ	—

ਉਪਰੋਕਤ ਜੀਵਨ ਚਾਰਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜੀਵਨ ਵਰਨਣ ਹਨ ।

ਜਨਮ ਸਥਾਨ —

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਅਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਭੁਲੇਖੇ ਹਨ। ਅਜ-ਕਲ ਤਿੰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਲਛਵਾੜ (ਜ਼ਿਲਾ ਗਯਾ) ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੰਦਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕੁੰਡਲਪੁਰ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਅਜ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜ਼ਫਰਪੁਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਸਤੂਪ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹੋ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵਿਦੇਹ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀਕ (ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ) ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਦੋਵੇਂ ਸਥਾਨ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਸੀ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਖਤਰੀ ਕੁੰਡ ਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਆਚਾਰੀਆ, ਭਗਵਤੀ ਸੂਤਰ, ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਸੂਤਰ, ਕਲਪ ਸੂਤਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਚੇਟਕ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ।

ਦਿਗੰਬਰ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲਾ ਕੁੰਡਲਪੁਰ ਤੀਰਥ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਿਗੰਬਰ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਚੇਟਕ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਨੂੰ ਗਣਤੰਤਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਲਿਫ਼ਿਵੀਆਂ ਦੀ ਸਭਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸਰਬ ਸਮਤੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਗਣਤੰਤਰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਿਗੰਬਰ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾਵਾ ਪੁਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਵਿਪੁਲਾਚਲ ਪਹਾੜ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਨਿਰਵਾਨ ਸਥਾਨ—

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਨ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਫੀ ਮਤਭੇਦ ਹਨ।

ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਨਿਰਵਾਨਾ ਦਾ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਈ ਲੋਕ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗੌਰਖਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਪਪਹੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪਾਵਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁਮਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਵਿਰੋਧੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗਲਤ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚਾ ਜੈਨ ਸਮਾਜ, ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਾਵਾਪੁਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਨਿਰਵਾਨਾ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਦਿਗੰਬਰ ਤੇ ਸ਼ਵੇਤੰਬਰ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਇਕ ਜਲ-ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਦਰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਜੈਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗਣੀ ਕਲਿਆਣ ਵਿਜੈ ਅਤੇ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਸ਼੍ਰੀ ਅਗਰ ਚੰਦ ਨਾਹਟਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਨਿਰਵਾਨਾ ਸਥਾਨ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਪਸੂਤਰ ਵਿਚ ਮੱਧਮ (ਵਿਚਕਾਰਲੀ) ਪਾਵਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਪਾਵਾ ਨਗਰੀਆਂ ਸਨ (1) ਮਲਾਂ ਦੀ ਪਾਵਾ, ਜਿਥੇ ਬੁੱਧ ਨੇ ਨਿਰਵਾਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਵਾ ਕੁਸ਼ੀਆਰਾ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਦਵਾਨ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਨਿਰਵਾਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪਾਵਾ ਨੂੰ ਪਾਵਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਥੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ।

(2) ਇਕ ਪਾਵਾ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੱਦ ਉਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ।

(3) ਇਕ ਪਾਵਾ ਭੰਗੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਨਿਰਵਾਨਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ।

ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਕੋ ਹੈ ਕਿ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਾਜਗਿਰੀ ਦੇ ਪਾਸ ਵਾਲੀ ਪਾਵਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਨਿਰਵਾਨਾ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਜਲ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਰ, ਖੂਹ ਸਤੂਪ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ। 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਈ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਪਾਵਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਵਿਧ ਤੀਰਥ ਕਲਪ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪਾਵਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪਾਵਾ ਲੱਭਣ ਲਈ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ—

ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਭਗਵਾਨ ਰਿਸ਼ਭ ਦੇਵ, ਅਰਿਸ਼ਟਨੇਮਿ ਆਦਿ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਪੂਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਰਾਣ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਭਗਵਾਨ ਰਿਸ਼ਭ ਦੇਵ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਪੁਰਾਣਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਰਿਸ਼ਭ ਦੇਵ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਜ ਤਕ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਹੱਕ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਇਸੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਛਮ ਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ (ਡਾ. ਲਯੋਸਨ ਆਦਿ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੂੰ ਮਹਾਵੀਰ ਆਖਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੈ? ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਇੰਨੇ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਂ ਤਕ ਨਾ ਆਉਣਾ, ਇਕ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(1) ਇਸ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਾਰ ਚਾਰ ਵੇਦ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਭੱਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾਸਤਿਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਸਾਇੰਸ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।

(2) ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਜਾਤਪਾਤ ਅਤੇ ਛੂਆਛੂਤ ਆਦਿ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨਾਲ ਖੁਲ ਕੇ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਸੰਘ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਆਖੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿਤੀ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਣ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(3) ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਯੱਗਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਿੰਸਾ ਦਾ, ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਅਤੇ ਬਹੁਦੇਵ ਵਾਦ ਦੀ ਖੁਲ ਕੇ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਇੰਨੀ ਨਿੰਦਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਸਮੇਂ ਇਹ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ, ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦਾ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਆਇਆ ਹੈ।

(4) ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰਮਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਖਤਰੀ ਹੀ ਥਰਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਖਤਰੀ ਥਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਲੋਕ ਅੱਜ ਕਲ ਬੁੱਧ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨੁਮਾਨ ਬਜਰੰਗ ਬਲੀ ਲਈ ਮਹਾਵੀਰ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਫੌਜੀਆਂ ਲਈ ਮਹਾਵੀਰ ਚੱਕਰ ਨਾਂ ਦਾ ਤਗਮਾ ਹੈ। ਸੌ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਵੀਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਵੀਰ, ਵਰਧਮਾਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਵਰਧਮਾਨ ਨੂੰ ਤੀਰਥੰਕਰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਵਰਧਮਾਨ ਵੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਵੀਰ ਨਾਂ ਦਿਤਾ।

ਬੁਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ—

ਈ: ਪੂਰਵ 6 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਚੀਨ ਵਿਚ ਲਾਉਤਸੇ, ਗਰੀਸ ਵਿਚ ਪੈਥਾਗੋਰਸ, ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਜਰੂਬਸਤ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਇਸੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ 363 ਮਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ 63 ਸ਼੍ਰਮਣ ਮਤਾਂ¹ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੂਤਰ ਕ੍ਰਿਤਾਂਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਕਰਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 4 ਸਮੋਸਰਨ (ਧਰਮ ਸਭਾ) ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।² (1) ਕ੍ਰਿਆਵਾਦ :—ਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾ ਬਿਨਾ ਪੁੰਨ, ਪਾਪ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਜੀਵ ਆਦਿ ਨੌਂ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਇਕਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 180 ਭੇਦ ਹਨ।

(2) ਅਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ :—

ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਦਸ਼ਾਰਸ਼ਰੁਤ ਸਕੰਧ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ “ਲੋਕ ਨਹੀਂ, ਪਰਲੋਕ ਨਹੀਂ ਮਾਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ, ਅਰਿਹੰਤ ਨਹੀਂ, ਚਕਰਵਰਤੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਦੇਵ ਨਹੀਂ, ਵਾਸੂਦੇਵ ਨਹੀਂ, ਨਰਕ ਨਹੀਂ, ਨਰਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਦਾ ਕੋਈ ਫਲ ਨਹੀਂ, ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਬੇਕਾਰ ਹਨ।” ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 84 ਭੇਦ ਹਨ।

1. ਧਾਨਿ ਚ ਧੀਯਿ, ਧਾਨਿ ਚ ਸੁਤਰ ਨਿਪਾਤ ਸਭਿਸੁਤ

2. ਸੂਤਰ ਕ੍ਰਿਤਾਂਗ ਵਿਰਤੀ 1:12

ਅਗਿਆਨਵਾਦ :—

ਅਗਿਆਨਵਾਦ ਦਾ ਆਖਣਾ ਹੈ "ਸਾਰੇ ਝਗੜੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਅਧੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸਭ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਕਲਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਮਤ ਦੇ 67 ਭੇਦ ਹਨ।

ਵਿਨੈਵਾਦ :—

ਵਿਨੈਪੂਰਵਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵਿਨੈਵਾਦੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧੂ, ਗਊ ਅਤੇ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਨਾ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਤੋਂ, ਸਭ ਦੀ ਵਿਨੈ (ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ) ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤਾ, ਰਾਜਾ, ਸਾਧੂ, ਦਾਸ, ਬੁੱਢੇ, ਪਾਪੀ, ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਨ ਬਚਨ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਯੋਗ ਵਿਨੈ ਆਦਰ ਕਰਨਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ।" ਇਹ ਸਿਰਫ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 32 ਭੇਦ ਹਨ।¹

363 ਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ

ਪ੍ਰਸਿਧ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਤਤਵਾਰਥ ਰਾਜਵਾਰਤੀਕ ਵਿਚ ਅਚਾਰੀਆ ਅੰਕਲਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਸੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।²

ਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਕੋਕਲ, ਕਾਠੇਵਿਧੀ, ਕੋਸ਼ਿਕਿ, ਹਰੀ, ਸ਼ਮਸ਼ਰੁਮਾਨ, ਕਪਿਲ, ਰੋਮਸ਼ ਹਾਰੀਤ, ਅਸ਼ਵ, ਮੁੰਡ, ਆਸ਼ਵਾਲਾਯਨ ਆਦਿ 180 ਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਮਤ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆ ਹਨ।

ਅਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਮਹਿਚਿ, ਕੁਮਾਰ, ਉਲਕ, ਕਪਿਲ, ਗਾਰਗ, ਵਿਆਗਟਭੂਤੀ, ਵਾਦਵਲਿ, ਮਾਠਰ, ਮੋਦਰਾ, ਮੋਦ, ਲਾਯਾਨਨ ਆਦਿ 84 ਅਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਮਤਾਂ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹਨ।

ਅਗਿਆਨਵਾਦ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸਾਕਲ, ਵਾਸਕਲ, ਕੁੰਬੁਮੀ, ਸਾਤਯਮੁਗਰੀ, ਚਾਰਾਯਣ, ਕਾਠ, ਮਧਿਆਨੰਦਨੀ, ਮੋਦ, ਪਪਲਿਆਦ, ਵਾਦਰਾਯਣ, ਸ਼ਵਿਸ਼ਠਕ੍ਰਿਤ, ਏਤੀਕਾਯਨ, ਵਸੂ, ਜੇਮਨੀ ਆਦਿ 67 ਅਗਿਆਨਵਾਦ ਅਚਾਰੀਆ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹਨ।

ਵਿਨੈਵਾਦ :—

ਵਸਿਸ਼ਟ, ਪ੍ਰਾਸ਼ਰ, ਜਤੂਕਰਨ, ਬਾਲਮਿਕੀ, ਰੋਮਹਰਸਨੀ, ਸਤਯਾਦੱਤ, ਵਿਆਸ, ਏਲਾਪੁਤਰ, ਐਪਮਨੀਅਵ, ਇੰਦਰਦਤ, ਅਯਸਬੂਲ ਆਦਿ 32 ਵਿਨੈਵਾਦ ਮਤ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹਨ।

1. ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਵਰਿਦ ਵਿਰਤੀ ਪੰਨਾ 444

2. ਤਤਵਾਰਥ ਰਾਜਵਾਰਤੀਕ 8/1 ਪੰਨਾ 562

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖੋਂ ਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਕ ਪੱਖੋਂ ਨਹੀਂ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਭਾਸ਼ਯ ਨਿਸ਼ਬਦੂਰਨੀ ਪੰਨਾ 15 ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ 23 ਮਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਏ ਹਨ । ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ ।

(1) ਆਜੀਵਕ (2) ਈਸ਼ਰਮਤ (3) ਉਲੂਗ (4) ਕਪਿਲ ਮਤ (5) ਕਵਿਲ (6) ਕਾਵਾਲ (7) ਕਾਵਲਿਆ (8) ਚਰਗ (9) ਤਚਨਿਆ (10) ਪਰੀਵਰਾਜਕ (11) ਪੰਡਰੰਗ (12) ਬੋਝੀਤ (13) ਭਿਛੂਗ (ਭਿਕਖੂ) (14) ਭਿਖੂ (15) ਰੱਤਪੜ (16) ਵੇਦ (17) ਸੱਕ (18) ਸੱਰਖ (19) ਸੁਤੀਵਾਦੀ (20) ਸੇਯਵੜ (21) ਸੇਯ-ਭਿਖੂ (22) ਸ਼ਾਕਯਮਤ (23) ਹਦੁਸਰਖ ।

ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ 6 ਸ਼੍ਰਮਣ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ।

6 ਮਤ

(1) ਅਕ੍ਰਿਆਵਾਦ (2) ਨਿਅਤੀਵਾਦ (3) ਉਛੇਦਵਾਦ (4) ਅਨੱਯੋਜਯ ਵਾਦ (5) ਚਤੁਰਯਾਮ ਸੰਭਰਵਾਦ (ਜੈਨ ਧਰਮ) (6) ਵਿਕਸ਼ੇਪ ਵਾਦ ।

6 ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰਮਣ ਅਚਾਰੀਆ—

(1) ਪੂਰਨ ਕਾਸ਼ਯਪ

ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਪੂਰਨ ਕਾਸ਼ਯਪ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੀ, ਇਹ ਨੰਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਅਕ੍ਰਿਆਵਾਦ ਦਾ ਕੱਟੜ ਸਮਰਥਕ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਮਤ ਸੀ 'ਜੇ ਕੋਈ ਕਰੇ ਜਾਂ ਕਰਾਵੇ, ਕਟੇ ਜਾਂ ਕਟਾਵੇ, ਦੁਖ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਦਿਲਾਵੇ, ਦੁਖੀ ਕਰੇ ਜਾਂ ਕਰਾਵੇ, ਡਰ ਲਗੇ ਜਾਂ ਡਰਾਵੇ, ਮਾਰੇ, ਚੋਰੀ ਕਰੇ, ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਵੇ, ਡਾਕਾ ਮਾਰੇ, ਇਕੋ ਮਕਾਨ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰੇ ਜਾਂ ਝੂਠ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅਨੇਕਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਮਾਸ ਦਾ ਢੇਰ ਵੀ ਲਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਪਾਪ ਨਹੀਂ । ਦਾਨ, ਧਰਮ, ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸਚਾਈ ਕੋਈ ਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ।

(2) ਮੰਖਲੀ ਪੁਤਰ ਗੋਸ਼ਾਲਕ—

ਇਹ ਨਿਅਤੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਚਾਰਿਆ ਸੀ । ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾ-ਵੀਰ ਨਾਲ ਕਰੀਬ 6 ਸਾਲ ਰਿਹਾ । ਉਥੇ ਇਸ ਨੇ ਤੇਜ਼ੋਲੇਸ਼ਿਆ ਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਗਵਤੀ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਮੱਤ 5 ਸਦੀ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ "ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਅਤ ਹੈ । ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ । ਬਲ, ਵੀਰਜ, ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹਤੱਵ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਬੇਕਾਰ ਹੈ । ਅਕਲ ਮੰਦ ਤੇ

ਮੂਰਖ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵ 80 ਲੱਖ ਮਹਾਂਕਲਪਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਆਖ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।" ਮੰਖਲੀ ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਚਾਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੇ ਮਹਾਵੀਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਆਜੀਵਕ ਮਤ ਦੀ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਚਰਚਾ ਆਈ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪੋਤੇ ਦਸਰਥ ਨੇ ਆਜੀਵਕ ਭਿਖਸ਼ੁਆ ਲਈ ਗੁਫਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ।¹

(3) ਅਜੀਤਕੋਸ਼ ਕੰਬਲ—

ਉਡੇਦਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਰਤਨ ਸੀ। ਇਹ ਬਾਲਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਕੰਬਲ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮੱਤ ਸੀ। ਦਾਨ, ਯੱਗ, ਹਵਨ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਤੱਖ ਨਹੀਂ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਫੱਲ ਨਹੀਂ। ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਦਾਨ, ਨਰਕ, ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਚਾਰ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਮਿਟੀ-ਮਿਟੀ ਵਿਚ, ਪਾਣੀ-ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਅੱਗ-ਅੱਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਵਾ-ਹਵਾ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਵਾਅਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ, ਕੋਈ ਲੋਕ, ਪਰਲੋਕ ਜਾਂ ਪੂਨਰ ਜਨਮ ਅਦਿ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ²।

(4) ਪਕੁਧ ਕਾਂਤਯਾਨ—

ਉਹ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮਤ ਸੀ "ਸੱਤ ਪਦਾਰਥ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ। ਇਹ ਖੰਬੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਟਲ ਹਨ। ਇਹ ਨਾ ਹਿਲਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਤਾਂਦੇ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦੋਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਹਨ (1) ਜਮੀਨ, (2) ਪਾਣੀ, (3) ਅੱਗ, (4) ਹਵਾ, (5) ਸੁਖ, (6) ਦੁਖ, (7) ਜੀਵ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਮਰਵ ਨ ਵਾਲਾ, ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ, ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ³।

ਸੰਜਯ ਵੇਲਠੀ ਪੁਤਰ—

ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸੰਸ਼ੇਵਾਦੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੰਜੇ ਦਾ ਮਤ ਸੀ "ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਪਰਲੋਕ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗੇ ਕਿ ਪਰਲੋਕ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ—'ਹਾਂ'। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲਗੇਗਾ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਖਾਂਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਰਲੋਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੀਵ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਚੰਗੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਤਥਾ-ਗਤ (ਬੁਧ) ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯਾਰਣਾਂ ਨਹੀਂ।"⁴

1. ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਔਰ ਅਹਿੰਸਾ ਪੰਨਾ 45-46।

2. ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਪੰਨਾ 18।

3. ਧਮ ਪੱਦ ਅਠ ਕਥਾ 1-144।

4. ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ 181-82।

(6) ਨਿਰਗਰੰਥ ਗਿਆਤ ਪੁਤਰ—

ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਹੈ। 23ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਭਗਵਾਨ ਪਾਰਸ਼ ਨਾਥ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ 4 ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨੂੰ ਚਤੁਰਯਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵਤਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ ਵਰਤ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਵਰਤ ਦੀ ਅੱਡ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮਹਾਵਰਤ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਗਰੰਥ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਗਿਆਤ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਲਿਛਵੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਕ ਉਪ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਛੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਬੁੱਧ ਅਚਾਰਿਆ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਹੋਰ ਧਰਮ ਅਚਾਰਿਆ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਿਖਾਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਤਰਿਪਿਟਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਮਿਲਿੰਦ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਥਾ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸਤੋਂ ਛੁਟ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਰਿਸ਼ੀ ਭਾਸੀਤ ਸੂਤਰ ਵਿਚ, ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਪਖੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਖੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮਤਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪਖੋਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿਵਾਏ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਨਣ ਬਹੁਤ ਪਖਪਾਤ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਨਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਉਪਾਸਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਬੁੱਧ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਪਿਟਕਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ, ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਿਯੰਤ ਨਾਯ ਪੁੱਤ ਨਾਂਉ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ, ਸਾਇਦ ਪਛਮੀ ਲੇਖਕ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾ ਮਨਦੇ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਚਾਚਾ, ਬੱਪ ਨਿਰਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਉਪਾਸਕ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸਿਧੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸਗੋਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਧਰਮ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਜ਼ਰੂਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਵਿਖਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੈਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ, ਬੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਚਰਚਾ 51 ਵਾਰ ਆਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 32 ਵਾਰ ਮੂਲ ਤਰਿਪਿਟਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਝੀਮਨਿਕਾਏ ਵਿਚ 10 ਵਾਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਨਿਕਾਏ ਵਿਚ 4 ਵਾਰ ਹੈ। ਅਗੁੱਤਰ ਨਿਕਾਏ, ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਕਾਏ ਆਦਿ ਵਿਚ 7-7 ਵਾਰ ਹੈ। ਸੂਤ ਨਿਪਾਤ ਅਤੇ ਵਿਨੈਪਿਟਕ ਵਿਚ ਵੀ 2-2 ਵਾਰ ਚਰਚਾ ਆਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿਚ 23ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਭਗਵਾਨ ਪਾਰਸ਼ਨਾਥ ਦੇ ਚਤਰ-ਯਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਨਿਰਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਤਪਸਿਆਵਾਂ, ਕਰਮਵਾਦ, ਆਸ਼ਰਵ, ਅਭਿਜਾਤੀ (ਲੇਸ਼ਿਆ), ਲੋਕ, ਪਰਲੋਕ ਧਿਆਨ, ਕ੍ਰਿਆ, ਅਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਪਾਤਰ, ਕੁਪਾਤਰ ਦਾਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ: ਹੈਰਮਨ ਜੈਕੋਵੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਸੂਤਰ ਕ੍ਰਿਤਾਂਗ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਸੂਤਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੰਮੇ। ਪਲੇ ਅਤੇ ਘੁੱਮੇ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਨਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਨਣ ਪਖੋਂ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਹੈ।

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ

ਕਈ ਪੱਛਮੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਆਖਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਗ੍ਰੰਥ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਸ਼੍ਰਮਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੋਸ਼ਾਲਕ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਲਈ ਆਜੀਵਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲੀਆ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਡਾ: ਹਰਮਣ ਜੈਕੋਵੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਫਰਕ ਸ੍ਰੀ ਅਚਾਰੰਗ ਸੂਤਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਖੁਲਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਦਿਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ (599—527 ਵੀ. ਸੀ.)

ਘਰ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਲ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ
ਵਰਧਮਾਨ ਗਿਆਤ ਲਿਛਵੀ ਖਤਰੀ ਕੁੰਡ ਗ੍ਰਾਮ ਤ੍ਰਿਸ਼ਲਾ ਰਾਜਾ ਸਿਧਾਰਥ

ਬੜੇ ਭਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਪਤਨੀ ਪੁਤਰੀ ਜਮਾਈ ਦਾ ਨਾਂ
 ਨਦੀ ਵਰਧਨ ਸੁਦਰਸ਼ਨਾ ਯਸ਼ੋਧਾ ਪ੍ਰਿਅਦਰਸ਼ਨਾ ਜਮਾਲੀ
 ਦੀਖਿਆ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਉਮਰ ਨਿਰਵਾਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੇਲੇ ਦਾ ਨਾਂ
 ਗਿਆਤ ਖੰਡ ਰਿਜੁ ਬ ਲਕਾ ਨਦੀ 72 ਸਾਲ ਪਾਵ ਪੁਰੀ ਇੰਦਰ ਭੁਤੀ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ (581—647 ਈ. ਪ.)

ਘਰ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਲ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਚਾਚੇ ਦਾ ਨਾਂ
 ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ਾਕ ਲੁਬਨੀ ਮਾਇਆ ਦੇਵੀ ਸੁਧੋਧਨ ਬਪ
 ਪਤਨੀ ਪੁਤਰ ਗਿਆਨ ਸਥਾਨ ਕੁਲ ਉਮਰ ਨਿਰਵਾਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੇਲੇ
 ਯਸ਼ੋਦਰਾ ਰਾਹੁਲ ਬੁਧ (ਗਯਾ) 80 ਸਾਲ ਕੁਸ਼ਿਆਰਾ ਆਨੰਦ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਡਾ: ਹਰਮਨ ਜੈਕੋਬੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਪਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਗਵਾਨ ਪਾਰਸ਼ਵ ਨਾਥ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਸਿਧ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਚਾਚਾ ਬੱਪ ਪਾਰਸ਼ਵ ਨਾਥ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮਨਦੇ ਸਨ।

ਉਸਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਕਾਫੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਨਿਰਵਾਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਾਲੇ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਜਰ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਮਨਦੇ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੰਨ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂਤ ਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਵੀ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ।

ਹਾਂ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਿਖਸ਼ੂ ਲਈ ਸ਼੍ਰਮਣ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਛੁੱਟ ਅਰਿਹੰਤ, ਜਿਨ, ਮਹਾਵੀਰ, ਸਵੈ ਬੁਧ ਸ਼ਬਦ ਦੋਵੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਵਿਚ ਫਰਕ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਧਰਮ ਹੈ। ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਇਕ ਸਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਅਸਰ ਹੈ।